

150 jaar De Wandeling

Het Noordbolwerk te Middelburg

In 1998 ontving de Stichting Vrienden van Middelburg een verzoek van het gemeentebestuur om zich te beraden op de functie van de bolwerken. Op 18 maart werd het rapport over de huidige situatie van de bolwerken door de voorzitter drs. P.J. Smalle-

Ook het Noordbolwerk, het gebied tussen Noordpoort en Koepoort, werd voorzien van met zorg uitgekozen beplanting en bomen. Het verkreeg daardoor het karakter van een rustieke wandeling. Bebouwing bevond zich er niet. De tuinen

gange aan wethouder Bruinooge overhandigd.

Bolwerken en met name de hier te bespreken 'De Wandeling' zijn een kostbaar bezit en ze behoren daarom goed te worden bewaard voor het nageslacht. Het is verheugend dat de gemeente Middelburg hier weer aandacht en zorg aan gaat besteden.

Wandelpark

In de jaren 1841-1848 werden de Middelburgse wallen afgegraven en herschapen in groene bolwerken onder leiding van de tuinarchitect Karel Georg Zocher. Er werd een wandelpad aangelegd. Het slingerde met de vesten mee en gaf de mogelijkheid in ongeveer één uur rond de stad te lopen.

Het Noordbolwerk, begin twintigste eeuw. (Zeeuws Archief, Zeeuwsch Genootschap, Zelandia Illustrata, prentbriefkaarten)

van de enkele huizen die er op het Molenwater stonden, liepen door tot aan het wandelpad langs de vest.

De schrijver L.W. de Bree geeft bij de beschrijving van het huis van een familie aan het Molenwater een aardig beeld van de toenmalige situatie: "Vanuit het huis leidde een schelpaad naar de tuinkamer midden door een onderhouden bloemhof naar de wildernis, het achterste tuingedeelte. Langs de erfafscheiding van het perceel en de plantsoenaanleg van het bolwerk stond een atelier. Vlier en braam-

struik, meidoorn en egelantier groeiden daar uitbundig, bandeloos.”

Verder was er op het Molenwater een drietal speelhoven, soms voorzien van een koepel. Speelhoven waren een groot formaat tuinhuisjes, waar de binnenstadse elite naar uitweek om dicht bij de stad toch in de natuur te kunnen verkeren.

Het wandelen werd er nog aantrekkelijker toen de Middelburgsche Nijverheidsvereeniging in 1873 tegen de hoogte van het bolwerk aan ‘De Theetuin’ een muziektent liet plaatsen.

Opdat iedereen de tuin goed zou kunnen vinden, plaatste de Nijverheidsvereeniging in 1910 twee handwijzers: één op de hoog-

Het Noordbolwerk in 1887 op de plattegrond van Middelburg. B = bierhuis met koepel, S = Singelzicht. (Uitgave steendrukkerij A.W. den Doop, Zeeuws Archief, Zeeuwsch Genootschap, Zelandia Illustrata, deel I, nr. 324).

te bij het Gasthuis en één op de hoek van het Molenwater tegenover de ingang van het Noordbolwerk, met de uitnodigende tekst: “Tuin Noordbolwerk toegankelijk voor vreemdelingen”.

Op het Noordbolwerk was het heerlijk rustig wandelen. Bloeiende struiken stonden overal aan weerskanten van het brede pad. Grote hoge bomen gaven het bovendien een fraai aanzicht. Door de dienst Gemeentewerken werd het pad met ‘De Wandeling’ aangeduid.

Een beschermd stukje

Maar meer drukte betekende ook dat door de gemeente met zorg gewaakt moest worden voor aantasting van De Wandeling. In de Algemene Politieverordening werd daarom in artikel 20c het rijden over het bolwerk nadrukkelijk verboden. Een ver-

zoek van de *karoter* (groentenkweker) B. Leynse, die aan de Noordpoortzijde van het hoge bolwerk woonde, om een tafeltje en stoeltjes op het Noordbolwerk te mogen plaatsen (om groente te verkopen?), werd in 1895 door Burgemeester en Wethouders afgewezen. Als hij twee jaar later om toestemming vraagt om over een gedeelte van het bolwerk te mogen rijden met paarden en wagens, die op marktdag van buiten komen en aan de achterkant van zijn huis afspannen, wordt dit met uitvoerige redenen omkleed afgewezen. Immers, door het rijden over ongeveer vijftien meter van De Wandeling en door de moeilijke draai die zij bij het afrijden moesten maken zou een gevaarlijke situatie voor de wandelaars kunnen ontstaan en veel schade aan de beplanting kunnen worden toegebracht. Bovendien, zo wordt opgemerkt, heeft men te maken met “van buiten komende meestal onbedreven en onbehouwen paarden én bestuurders”! Overigens wordt het Leynse kort daarna wel toegestaan over een gedeelte van het Bolwerk te rijden met onbespannen voertuigen.

Ook de Nijverheidsvereniging krijgt in 1900 nul op het rekest, met een verwijzing naar het afgewezen verzoek van B. Leynse, als zij vraagt om met verschillende voertuigen, bespannen en onbespannen, tot vervoer van bier en ijs over het Noordbolwerk te mogen rijden en aldaar (bij De Theetuin) te draaien en dan hetzij met, hetzij zonder lading terug te keren. Hieruit blijkt de grote zorgvuldigheid waarmee B. en W. met De Wandeling omgingen; zij volgden daarbij voetstoots de adviezen van de directeur van Gemeentewerken.

Voor de leden van de Sociëteit ‘De Verge-

noeging’ op de Markt werd de wandeling aantrekkelijk door het bouwen van een dependance op het hoogste punt van het Noordbolwerk in 1902, de ‘Buitensociëteit’. Zo was er voor iedereen iets op De Wandeling te vinden. Want wie liever iets anders dan thee of fris wilde drinken, kon terecht in het bierhuis met koepel van P. de Witte, bierhuisslijter op de Markt. Vanaf 1885 was hij zijn bierhuis op het Noordbolwerk gaan exploiteren. Zijn tuin liep door tot aan het Molenwater, zodat bevoorrading voor hém geen probleem zal zijn geweest.

Villa's

Direct na de eeuwwisseling veranderde er veel op het Molenwater. Oude bebouwing werd afgebroken en nieuwe huizen kwamen ervoor in de plaats. Na de bouw van de kapitale woning voor de directeur van de gasfabriek in 1881 werden meer huizen gebouwd, zodat op den duur een aansluitende bebouwing ontstond. Toch bleven veel tuinen nog lang tot aan het bolwerk doorlopen.

Op het Noordbolwerk stond behalve het reeds genoemde bierhuis van de familie De Witte nog maar één pand, gebouwd in 1885 door A.P. de Wijs, directeur van de Brandwaarborgmaatschappij. Aan de oostzijde, toen nog tot het Noordbolwerk gerekend, maar later Branderijmolengang 22, stond het voor de familie van Mr. C.J. Pické, burgemeester van Middelburg van 1879 tot 1887, verbouwde huis Singelzicht. Na 1910 begon de grote verandering op het Noordbolwerk. Het bierhuis werd afgebroken en er werd toestemming verleend tot het bouwen van een viertal grote villa's, wat een totaal nieuwe situatie opleverde. Een wandelpad werd een villawijk.

Verschillende Middelburgse aannemersbedrijven bouwden de villa's: de Gebr. Goethals in 1910 de dubbele villa op de hoek tegenover de Theetuin; P. Dorleyn in 1911 de grote villa daarnaast; G.H. Vertregt in 1912 de vierde en voorlopig laatste villa even verderop, zodat de rozentuin van de familie Hackenberg, die op het Molenwater woonde en een tuin had die tot aan het bolwerk doorliep, gespaard bleef.

Voor het bouwen werd de aannemers toestemming verleend om over het bolwerk te rijden, maar met lichte, uitsluitend voor het vervoer van personen bestemde voertuigen. Bovendien moesten zij zich houden aan een voorgeschreven rijrichting, namelijk vanaf de ingang bij De Theetuin naar

De eerste dubbele villa werd in 1910 op De Wandeling gebouwd op de hoek tegenover De Theetuin (nrs. 19 en 21). (Zeeuws Archief, Zeeuwsch Genootschap, Zelandia Illustrata, prentbriefkaarten)

de Branderijmolengang. Tegengesteld rijden zou namelijk aanleiding kunnen zijn "tot botsing met zeker onaangenaamheid voor belanghebbenden en niet in het belang zijn van het plantsoen daarbij". De huizen werden onder architectuur gebouwd waarin de architect A.L.J. Goethals, zoon van de aannemer, een belangrijk aandeel had. Hij bepaalde in die tijd de architectuur van veel huizen in Middelburg, onder andere ook op de Loskade. Hij bouwde in de zogenoemde eclectische stijl met elementen die aan de Jugendstil verwant zijn. Erkers, grote balkons en vooral een groot raam met een ronde bovenkant kan men overal in de door hem gebouwde huizen terugvinden. Deze elementen zijn ook in de villa's op het Noordbolwerk duidelijk te herkennen.

Ongelijke behandeling

Het bouwen op het Noordbolwerk had grote gevolgen voor De Wandeling. Want

ten behoeve van de voortuinen van de villa's werden aan de zuidkant grote stukken grond in erfpacht door de gemeente afgestaan, waarvoor struiken en boomgewas verwijderd moesten worden.

Hiervoor werd wel toestemming verleend, maar voor een vergelijkbaar verzoek van de bewoners van de vier kleine huizen om de hoek niet. Die huizen had timmerman H. van Ludikhuysen na afbraak van oude panden in 1902 gebouwd. Dit leek op ongelijke behandeling. Zij verzochten verwijdering van struiken en boomgewas op het smalle pad voor hun huizen met verwijzing naar wat om de hoek op het Noordbolwerk voor de villa's was gebeurd. De gemeentelijke bouwmeester vond deze verwijzing geheel ontoelaatbaar. Hij achtte de overlast overdreven en wees het verzoek radicaal af. Wel had hij oog voor de toestand van het pad voor hun huizen, aan

Het gebouw van de Buitensociëteit op het Noordbolwerk. (Zeeuws Archief, Zeeuwsch Genootschap, Zelandia Illustrata, prentbriefkaarten)

het eind waarvan de bestuurders van vuilnis- en andere karren moesten draaien (ze mochten het Noordbolwerk immers niet op!) en de bestrating voortdurend stuk reden. Het was een modderpoel. Er werd toegezegd dat de weg verbeterd zou worden, maar de beplanting werd gehandhaafd. De doorgang bleef echter even nauw, want verbreding werd niet toegestaan.

Bij de bouw van de villa's werd uitdrukkelijk vermeld dat er toestemming was verleend om het 'meidenprivaat' zo te maken dat het van buitenaf in plaats van van binnenuit bezocht kon worden. Blijkbaar vonden de eerste bewoners van de villa's dit

nodig voor hun talloze en steeds wisselende dienstboden! Ook het kantoorpersoneel van villa nummer 13, later in gebruik bij Rijkswaterstaat, moest hiervan gebruik maken.

De eerste bewoners van de villa's waren de gezinnen van een keel-, neus- en oorarts, de gemeentesecretaris, een banket-

blauwe dak (nummer 17) Villa Anna, zoals bij een schilderbeurt in 1965 zichtbaar werd. Vermoedelijk uit eerbetoon aan zijn moeder, die na het vroegtijdig overlijden van haar man twintig jaar lang de broodbakkerij op de Rotterdamsekaai O 223 had voortgezet. In de volksmond kreeg het echter een andere naam: 'Het Taartjespa-

Kort na de bouw van Villa Anna richtte de storm van 30 september 1911 grote schade aan de bomen aan. (Zeeuws Archief, topografisch-historische atlas (voormalig) Gemeentearchief Middelburg)

bakker en een oud-notaris. Enkelen van hen hebben blijvend hun sporen op de villa's achtergelaten, anderen niet. Gemeentesecretaris jhr. W.A.J. Snouck Hurgronje gaf zijn huis (nummer 19) de naam De Veste, maar dit heeft geen stand gehouden. Banketbakker R.A. Papegaai noemde de kapitale villa met het hoge

leis'. Dit was een verwijzing naar de succesvolle banketzaak in de Lange Burg B 9. De zaak, *confiserie* genoemd ter onderscheiding van een gewone broodbakkerij, was bekend vanwege het profetenbrood (koekjes) en had het predikaat Hofleverancier verworven. Op 57-jarige leeftijd kon Papegaai zich deze prachtige villa veroorloven.

Op zaterdag 30 september 1911 trok een hevig noodweer over Walcheren, dat in de middag begon en tot zondagavond duurde. In Middelburg werden grote verwoestingen aangericht, waarbij naar schatting 77

bomen sneuvelde. “Doordat de hoge bomen nog in blad stonden, vingen zij veel wind, waartegen zij niet meer bestand waren. De wortels werden met grote stukken aarde uit de grond gerukt en leverden een zeldzaam schouwspel op. Tal van wandelaars waren op weg om de verwoesting in oogenschouw te nemen,” schreef de *Middelburgsche Courant*. Ook vlak vóór de villa waarin de familie Papegaaij nog maar drie maanden woonde, sneuvelde een grote boom, zoals op een ansichtkaart te zien is.

De vierde villa (nummer 13) was gebouwd voor de notarisfamilie J.M. de Graaff uit Aardenburg. Hoog in de gevel van de villa werd in een tegeltableau de oude naam van Aardenburg, Rodanborch aangebracht. Helaas overleed de notaris enkele jaren voordat het huis klaar was en kwamen alleen zijn weduwe met haar dochter er kort te wonen. Als restant van de grote tuin, die tot aan het Molenwater liep, bleef een haaks toelopend achterpad gespaard.

Zo werd het Noordbolwerk een woonplaats voor belangrijke Middelburgers, directeuren, hoge gemeenteambtenaren, doktoren, predikanten, een architect en een notaris. Geen wonder dat de bewoners op de toegangsweg van het Molenwater naar het bolwerk spraken van ‘de fijne buurt’. Het contrast met de woningen van aldaar wonende Middelburgers was dan ook groot.

De prachtige bomen waren bij de bouw gelukkig gespaard gebleven. De enige boom die met toestemming gekapt werd, was een es. Dat gebeurde in 1926 bij de bouw van het huis nummer 11. De boom maakte de toegang onmogelijk en belemmerde het uitzicht.

De oorlog

Het Noordbolwerk is de bezettingstijd niet ongeschonden doorgekomen. Vooral de hoogte achter het Gasthuis heeft ernstig te leiden gehad.

Het hoekhuis nummer 21 werd door de Duitsers in beslag genomen en op nummer 11 kwam, nadat de heer Heyse naar een gijzelaarskamp was weggevoerd, de familie Van Lynden te wonen, die door de bezetter van Ter Hooge verdreven was. Ook bewaart het Noordbolwerk de herinnering aan de kanotocht van de chirurg E.L. Nauta naar Zoutelande in de nacht van 3 op 4 november 1944 om de overgave van Middelburg te bespoedigen. De avond tevoren had hij vanuit zijn woning op het Molenwater (nummer 69) door het aanwezige achterpad een geleende kano over de schutting in de tuin van zijn collega Brongers op het Noordbolwerk (nummer 13) gelegd om aan de aandacht van de Duitsers (op nummer 21) te ontsnappen. Om zes uur 's morgens ging Nauta in het donker het water op en keerde daar 's avonds, tot verbazing van de familie Brongers, die niet was ingelicht, weer heelhuids terug.

Na de bevrijding was het Noordbolwerk de plaats waarvandaan de dukw's in het water naar Domburg vertrokken. Het gedeelte van het Noordbolwerk vanaf het Molenwater was de route. De weg en het plantsoen werden erdoor stukgereden.

Maar er werd nieuwe beplanting aangebracht en alles herstelde zich snel en De wandeling bleef met zijn natuurschoon een belangrijke functie vervullen.

Rooien

Hoe nauwlettend de Middelburgers hierop letten, blijkt uit een brief van de journaliste

De kop van het Noordbolwerk na de oorlog (december 1947). Het witte gebouw is het consultatiebureau voor tbc-patiënten, dat in de oorlog ook als kraamkliniek werd gebruikt. Daarachter de Buitensociëteit, die een andere bestemming had gekregen. (Foto Ies Lamain, Zeeuws Documentatiecentrum)

Tine Keller aan B. en W. van Middelburg in 1954: “Bij al het verlies aan landschapschoon, dat wij op Walcheren bij de inundatie moesten lijden, bleven er toch nog een paar lichtpuntjes... de oude forse en hoge bomen op onder meer de hoge bolwerken van Middelburg. U kunt zich dan ook onze verbaasde schrik voorstellen, toen wij en vele anderen merkten, dat nu op het Noordbolwerk bijvoorbeeld alle bomen van formaat, maar dan ook alle, zijn genummerd en dus op de nominatie staan om te worden gekapt. Daar is onder meer het hoge bolwerk tegenover de Noordweg, een van de schilderachtigste plekjes van onze stad. Hebt U, bij de Meidoornlaan staande, daar over het water de zon wel eens zien ondergaan achter die hoge bomengroep; of gezien, hoe in de winter het fijne kantwerk van die takken zich aftekent tegen een kleurige lucht? Er zijn op die plaats al veel bomen verdwe-

nen, maar is het absoluut noodzakelijk, dat alle worden gerooid?”

Maar Gemeentewerken vond dat “alle bomen niet voldoende levenskracht kunnen opbrengen om door het ontbreken van alle andere houtopstanden tussen Middelburg en de kust, tegen de zeer verslechterde klimatologische omstandigheden weerstand te kunnen bieden.”

Het appèl van Tine Keller werd niet gehonoreerd en de bomen werden gerooid. Maar haar brief heeft stellig hernieuwde aandacht op de bolwerken opgeleverd, want in november van hetzelfde jaar werd een uitvoerig rapport over de beplanting en aanleg in verband met oorlogsschade 1946-1954 door C.P. Broerse aan B. en W. uitgebracht.

Hoe bloemrijk De Wandeling toentertijd was, blijkt uit een verslag van de plantsoenbewaker Jan Tollenaar in 1956: “Het zijn echter niet alleen kinderen, die wel eens uit de band springen, zelfs grote mensen doen dat wel eens. Ik heb hierbij op het oog het plukken van bloemen (seringen) in de bolwerken. Op 18 mei j.l. te omstreeks 21.05 uur zat ik verscholen tussen de struiken aan het Veersebolwerk, vlak bij de daar staande seringenstruiken. Op dat moment kwam een bejaarde dame

langs, die enige takjes sering en plukte en deze vlug in haar boodschappentas stopte. Niets meer te zien van de bloemen en zo stapte ze verder. Deze vrouw, door mij staande gehouden, gaf mij op genaamd te zijn N.N., oud 60 jaar. Schreiende bekende zij het verkeerde van haar daad.

Op 25 mei 1956 te ongeveer 13 uur deed N.N., oud 18 jaar hetzelfde, thans aan het Noordbolwerk tegenover de confectiefabriek. Tegen deze vrouw is door mij proces-verbaal opgemaakt.”

Het aanstellen van een plantsoenbeheerder werd echter in latere jaren niet meer nodig geacht.

Ook in de tweede helft van de twintigste eeuw bleef de bewoning van dezelfde aard als daarvoor. Nadat drie woningen aan de oostkant in 1926 waren gebouwd, werd de rij in 1933 met het bouwen van nummer 15 op de voormalige rozentuin van de familie Hackenberg tussen de villa's 13 en 17 voltooid.

Het fraaie wonen aan De Wandeling bleef voor specialisten (dichtbij het Gasthuis) en directeuren en andere functionarissen aantrekkelijk, ook al werd ongeveer een derde deel van de De Wandeling een gewone weg, en dus voor alle verkeer toegankelijk. Wel voltrokken zich aan beide zijden grote veranderingen: aan de Koepoortzijde werden de confectiefabriek en de wasserij afgebroken voor nieuwe huizen aan een nieuwe straat – de Morksstraat – en aan de Noordpoortzijde verrees na het Jan Matenshuis het Medisch Centrum Middelburg. In 1998 kwam er een geheel nieuw verpleeghuis dat de oude naam Gasthuis kreeg.

A. van Santen

A. van Santen is lid van de werkgroep Stads-geschiedenis van het (voormalige) Gemeentearchief Middelburg.

Met dank aan alle medewerkers van het (voormalige) Gemeentearchief, in het bijzonder Anneke van Waarden-Koets, het (voormalige) Rijksarchief in Zeeland en het Zeeuws Documentatiecentrum.

De gesprekken met huidige bewoners leverden veel waardevolle informatie op.

Een uitgebreide documentatie met een volledig overzicht van het bewonersverloop van de villa's op het Noordbolwerk en een beperkt overzicht van de bewoners van het Molenwater noordzijde is ter inzage aanwezig bij het Zeeuws Archief (Hofplein 16 te Middelburg).

Geraadpleegde bronnen:

Gemeentearchief Middelburg

– Archief Gemeentesecretarie, Beplanting en Aanleg i.v.m. oorlogsschade 1946-1954 door het Landschaps Architectonisch Bureau van de Stichting Nieuw Walcheren, 27 november 1954, B 2142/03175.

– Archief B. en W. van Middelburg, notulen 2 oktober 1926.

– Archief Gemeentewerken, 1895-1909.

– Historisch-Topografische Atlas.

– Middelburgsche Courant: bijvoegsel van dinsdag 3 oktober 1911 no. 233 over 'De Storm' van 30 september 1911.

– T. Tollenaar, Driemaandelijks rapport aan B. en W., 7 juni 1956. De betrokken personen worden met naam en adres in het rapport genoemd. De bejaarde dame van 60 jaar kwam eraf met een standje op het politiebureau, waar zij de volgende dag werd ontboden. Het meisje van 18 jaar kreeg een bekeuring.

– Tine Keller, brief aan B. en W. d.d. 15 februari 1954 en antwoord van B. en W. d.d. 22 februari 1954.

– Notarieel archief Middelburg. De gemiddelde

prijs van een Speelhof bedroeg in 1850 f 300,-.

Rijksarchief in Zeeland

– Advies van de Commissaris van de Koningin in Zeeland tot verlening van het predikaat 'Hofleverancier' aan R.A. Papegaaij. Zijn inkomsten wordt op f 3.500,- à f 4.000,- geschat. (Met dank aan A.F. Franken.)

– Driemaandelijks nota aan het Gasthuis (voor bestuursvergaderingen?) van de firma R.A. Papegaaij en Zn. Een taartje kostte toen 20 cent. (Met dank aan A.F. Franken.)

Literatuur:

– L.W. de Bree, 'Steen in de vijver', z.j., p. 75.

– Dicke Otto, 'Tekeningen van stad en land', Middelburg 1984.

– J.P.M. Jansen Zr., 'Dagboek van een verpleegster van het Gasthuis te Middelburg, 5 september 1944-25 mei 1945'. Uitgave van de

Stedelijke Scholengemeenschap Middelburg 1993, p. 23.

– E.L. Nauta, 'Persoonlijke aantekeningen over mijn kanotocht naar Zoutelande in November 1944' (ter inzage gekregen via dr. J.Z.S. Pel).

– M. Roegholt-van Noord, 'Verslag van een bezoek van mevrouw T. aan haar vroegere diensthuis (nummer 13) op 31 oktober 1986'. Zij verdiende in 1922 f 2,50 per week, toen zij 19 jaar werd f 3,50.

– P.J. Smallegange e.a., 'De Bolwerken van Middelburg', eindverslag van een commissie benoemd door de Stichting Vrienden van Middelburg, januari 1999.

– P.W. Sijnke, 'De Middelburgse Bolwerken', in: Zeeuws Tijdschrift 1978, pp. 160-166.

– P.W. Sijnke, 'Singelzicht', in: De Wete 1994, nr. 3, p. 18 e.v.

– P.W. Sijnke, 'Theetuinen en Buitensociëteit', in PZC, 14 april 1983, De Faam, 4 mei 1983.

Sturen en turen

De Middelburgse beurtschippers Vermeulen

Vele schippers met de naam Vermeulen hebben de laatste twee eeuwen de Zeeuwse wateren 'dun' gevaren. De gebroeders Vermeulen uit dit verhaal onderhielden een beurtdienst van Middelburg, via Dordrecht, op Rotterdam. Hun overgrootvader deed dat ook al, terwijl een andere Vermeulen-tak op een beurtdienst naar Antwerpen voer. De beurtdienst op Antwerpen is in 1940 gestopt, die op Rotterdam heeft tot 1967 bestaan.

Transport over water was van oudsher van groter economisch belang dan het transport over land. Schippers verenigden zich in een soort gildeverband en zeilden om de beurt af; vandaar de naam beurtschippers. Eeuwenlang hield deze vorm van vervoer stand, totdat de opkomst van de vrachtwagen en de verbetering van de infrastructuur na de Tweede Wereldoorlog de beurtvaart nagenoeg overbodig maakten.